

Luc Bovens

Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte. 100, 4. (November 2008)

1. Elsschots *Lijmen en Het Been*

Op mijn veertiende vond ik in de boekenkast van mijn tante Willem Elsschots *Verzameld Werk* (1957) en las het van voor tot achter uit. Elsschots boeken stonden in een hoekje in de parochiebibliotheek waar ik op die leeftijd niet bij mocht. Het was zedenschennende literatuur, een gevaar voor de jeugd. Er werd gefluisterd, Elsschot is ‘een drie’, nee, zelfs ‘een twee’. Dit was de Roomse index—hoe lager het nummer, hoe schandelijker. Het verbaasde me dat ik met mijn tantes Elsschot naar huis mocht, want het jaar tevoren had ze mij nog op een keurig dieet van prentenboeken over Don Bosco.

In *Lijmen–Het Been* is Boorman de uitgever van het *Algemeen Wereldtijdschrift voor Financien, Handel, Nijverheid, Kunsten en Wetenschappen* waarin hij en Laarmans lovende reportages schrijven over bedrijven in de omstreken. Het tijdschrift is nergens te koop maar het verdient alleen door de bedrijfsvoerders te ‘lijmen’ om zelf een groot aantal exemplaren te kopen—veel meer dan hun van nut kan zijn. Mevrouw Lauwereyssen wordt slachtoffer van deze aftroggelarij. Vijf jaar later loopt Boorman haar tegen het lijf en ze heeft nu een houten been. Boorman vermoedt dat zijn aftroggelarij wel eens wat te doen zou kunnen hebben met haar gezondheid en het verlies van haar been. Hij wil Mevrouw Lauwereyssen het geld teruggeven. Zij heeft haar trots en weigert. Hij daagt haar dan voor de rechtbank om haar te dwingen—maar alles tevergeefs. Na Boormans oponthoud in een krankzinnigengesticht bewerkt Laarmans neef dan dat de pastoor van Mevrouw Lauwereyssen haar overreden zou Boormans geld aan te nemen en zij zou het dan aan een liefdadig doel overmaken.

Ik herinner me de eerste bladzijde in Elsschots *Verzameld Werk*—een kopij van een pagina uit zijn manuscript. Het was een wirwar van correcties—een proza waar met hamer en beitel aan gegaan was. Wat overblijft is een taal zonder toeters en bellen die de wereld sober weerspiegelt. In *Lijmen–Het Been* klaagt Elsschot een taal aan die potsierlijk is en niets te vertellen heeft door passages uit het *Wereldtijdschrift* te citeren. Door enkele woorden te wijzigen worden dezelfde lijnen aangewend om zowel cement als de nationale loterij aan te prijzen. Elsschots franjeloze stijl en zijn aanklacht van proza dat onzin op stelten verkoopt is me bijgebleven als een model voor mijn filosofisch schrijven. Elsschots thematiek is me blijven boeien omdat hij zijn figuren een complexe mentale economie toeschrijft. Ze kneden hun emoties van zelfachting door subtiele berekening en zelfbedrog. Boormans manoeuvres zijn een prachtvoorbeeld. Mijn werk in morele psychologie is geïnspireerd door deze aard van economisch denken over emoties die op onze identiteit betrokken zijn.

Er is een probleem in *Lijmen–Het Been* dat mij indertijd reeds intrigeerde. Deze uitnodiging is een kans om het probleem eens door te denken. Kort gezegd, waarom geven we er een zier om dat iemand onze verontschuldigen accepteert, ons vergiffenis schenkt, ons aanbod van vergoeding aanneemt? Laarmans legt zijn vinger op de wonde: “Dat [Boorman] een poging gedaan had om die aderlating van vijf jaar terug door een transfusie weer goed te maken, dat was tot daaraan toe, maar na ons bezoek aan het kantoor en ‘t voorleggen van dat geld was hij, in mijn ogen althans, van iedere smet gezuiverd en heel dat proces had ik overdreven gevonden” (Elsschot 2004: 198). Was Boorman van iedere smet gezuiverd? Hij dacht zelf van niet. Toegegeven, hij toont geen wroeging à la lettre. Maar nemen we even aan dat hij werkelijk wroeging zou getoond hebben en dat Mevrouw Lauwereyssen hem nog steeds de rug zou gekeerd

---

ⁱ Ik ben dankbaar voor commentaar van Christoph Schickhardt en Alex Voorhoeve.

hebben. Zou het dan redelijk zijn dat dit Boorman zou dwars zitten? En waarom zou het dan redelijk zijn? Dat is onze vraag.

Na wat terminologie te introduceren in sectie 2, leg ik drie vermeende verklaringen voor waarom dit redelijk zou zijn in secties 3 tot 5. Deze gaan deels terug op de literatuur over vergiffenis, maar geen van deze verklaringen zijn afdoend. Ik bouw dan zelf een verklaring op in sectie 6. In sectie 7 open ik de mogelijkheid dat Laarmans het bij het rechte eind heeft en dat een wroegingsvolle kwaaddoener geen grond heeft er zich druk over te maken dat het slachtoffer hem niet tegemoet komt. We besluiten met een bezoek aan Laarmans en Boorman.

2. Terminologie

Zeggen we dat de kwaaddoener *een schuldaflossingspraktijk instelt* door zich te verontschuldigen, vergiffenis te vragen, of vergoeding aan te bieden. Er zijn verschillen tussen deze praktijken maar we brengen ze hier onder dezelfde paraplu. Het slachtoffer kan dan *deelnemen aan deze praktijk* door de verontschuldiging te aanvaarden, vergiffenis te schenken, of in te gaan op het aanbod. Of zij kan *weigeren* eraan *deel te nemen*, zoals Mevrouw Lauwereyssen dat doet. Als het slachtoffer deelneemt, dan *is de praktijk geslaagd*. Als zij weigert, dan *heeft de praktijk gefaald*. *Kwaaddoeneronrust* is de onrust die een kwaaddoener ervaart wanneer een schuldaflossingspraktijk faalt. We laten het mannelijk voornaamwoord naar de kwaaddoener verwijzen, het vrouwelijk naar het slachtoffer.

3. De dreiging van wraak

Schuldaflossingspraktijken stoppen de cirkel van wraak. Het slachtoffer neemt zich voor om gevoelens van wrok af te zweren en wraak nemen zou hiermee onverenigbaar zijn. (Zie Murphy & Hampton 1988; Griswold 2007: 38-43, met referenties naar Butler 2005: Sermons VIII en IX.) Dan is het niet moeilijk om te zien waarom gefaalde schuldaflossingspraktijken onrust veroorzaken bij de kwaaddoener. De kwaaddoener vreest wraak en schuldaflossingspraktijken bieden bescherming tegen deze dreiging. De vrees voor wraak is wellicht geen goede beweegreden om een schuldaflossingspraktijk in te stellen. Maar dit doet er niet toe. Zelfs als een kwaaddoener een schuldaflossingspraktijk instelt omdat het gedane kwaad hem dwarszit dan kan het nog steeds zijn dat de vrees voor wraak hem onrustig maakt wanneer de praktijk faalt.

Niettemin, de vrees voor wraak is onhoudbaar als een algemene verklaring voor kwaaddoeneronrust. De reden is eenvoudig. Een kwaaddoener die wroeging heeft, voelt ook onrust wanneer zijn slachtoffer zwak is en hem op geen enkele manier door wraak te nemen kan treffen.

Misschien kunnen we dit in de stijl van Hume verklaren? Hume bespreekt een geval van een man die in een ijzeren kooi aan een hoge toren wordt opgehangen. Hij weet dat de constructie stevig is en toch kan hij “het beven niet nalaten” (Hume 1978: 148), omdat een dergelijke aanblik in normale omstandigheden met de mogelijkheid van een fataal ongeval verbonden is. Gevoelens schuiven van omstandigheden waarin ze passend zijn naar omstandigheden die erop lijken maar waarin ze niet passend zijn. Een dergelijke verschuiving zou dan een mogelijke verklaring kunnen bieden voor kwaaddoeneronrust ook wanneer het slachtoffer zwak is.

Dit is onzin. Bij dergelijke verschuivingen trachten wij onze gevoelens bij te sturen door onze aandacht te richten. De man in de kooi zal trachten zijn aandacht te richten op de stevigheid van de constructie. Maar dit is niet het geval voor kwaaddoeneronrust met een zwak slachtoffer. Bij wroeging mildert de onrust niet wanneer we onze aandacht verschuiven naar het feit dat het slachtoffer ons geen schade kan berokkenen. En onze onrust is zelfs groter wanneer de zwakheid van het slachtoffer haar oorzaak vindt in ons kwaaddoen. Boorman heeft van Mevrouw Lauwereyssen niets te vrezen, maar het helpt niet hem daaraan te herinneren.

4. Kosten van gefaald herstel

Schuldafllossingspraktijken behoeden de rustige loop van het sociale leven. We nemen deel aan allerlei sociale relaties en onze menselijke zwakheid brengt deze relaties vaak in het gedrang. Schuldafllossingspraktijken zijn gereedschap voor als er wat stuk gegaan is of dreigt te gaan in sociale relaties (Taylor 1982: 105). Er zijn kosten verbonden aan het openen van de gereedschapskist. Niettemin kan het soms zinvol zijn om herstel te betrachten. Relaties waar een nevel van ongenoegen overhangt, vergen veel van ons gevoelsleven en het uitstappen uit oude relaties en instappen in nieuwe relaties is niet kostenloos.

Zo kunnen we kwaaddoeneronrust eenvoudig verklaren. Een schuldafllossingspraktijk is gereedschap dat je niet alleen kan hanteren. Als de kwaaddoener de tijd besteed om de gereedschapskist te openen en het slachtoffer keert hem de rug toe, dan is de investering verloren en de kans verkeken. Het verlangen om sociale kosten te minimaliseren is natuurlijk geen goede beweegreden om een schuldafllossingspraktijk in te stellen, maar, weerom, dit doet er niet toe. De frustratie van dit verlangen kan ons verontrusten ook wanneer wroeging de beweegreden was om de schuldafllossingspraktijk in te stellen.

Toch is deze verklaring onhoudbaar als een algemene verklaring voor kwaaddoeneronrust. Boorman en Mevrouw Lauwereyssen hebben elkaar vijf jaar niet tegen het lijf gelopen. Hij heeft geen sociale relaties met Mevrouw Lauwereyssen en zal die ook nooit hebben. Zijn sociaal leven kan precies zo rustig verder kabbelen, of ze zijn geld aanneemt of niet. Of neem een geval van een *date rape*—een vriendschappelijk avondje uit dat op een verkrachting uitloopt. Het is best te verwachten dat beide partijen weten dat de vriendschappelijke relatie van voorheen onherstelbaar is, of zelfs, dat het slachtoffer in de toekomst alles zal doen om de kwaaddoener te vermijden. Maar toch, een wroegingsvolle kwaaddoener kan er belang aan hechten dat het slachtoffer zijn verontschuldigen aanneemt of hem vergiffenis schenkt. In dergelijke gevallen biedt de verklaring dus geen uitkomst. Schuldafllossingspraktijken spelen blijkbaar ook een rol wanneer er geen sociale relaties te herstellen zijn. Ons probleem blijft dus onopgelost.

5. Bewijsmateriaal voor moreel karakter

Een wroegingsvolle kwaaddoener wil afstandnemen van zijn kwaaddoenerij. Zijn kwaaddoenerij vormt een bedreiging voor zijn zelfbeeld. Hoewel hij erkent dat hij loog, een belofte brak, of wat dan ook, hij wil niet aannemen dat hij een leugenaar *is*, een beloftebreker *is*. Zijn kwaaddoenerij bepaalt niet wat soort mens hij is, bepaalt niet zijn moreel karakter. Om hem toe te laten dit te geloven, zoekt hij naar bewijsmateriaal. Door vergiffenis te schenken aan de kwaaddoener, bevestigt het slachtoffer dat zij zijn kwaaddoenerij niet langer als bepalend ziet voor wat voor soort mens hij is (Swinburne 1982: 84-5; Allais 2008: 59-63). En de kwaaddoener beschouwt het feit dat *zelfs* het slachtoffer van deze mening is als bewijsmateriaal dat er een afstand is tussen zijn kwaaddoenerij en zijn moreel karakter. Dit laat hem toe om zijn wroeging te laten gaan—misschien niet onmiddellijk, maar het helpt (Murphy & Hampton 1988: 86-7).

Het volgende probleem stelt zich. De bewijskracht die uitgaat van de vergiffenis van het slachtoffer voor de vraag of de kwaaddoenerij bepalend is voor de identiteit van de kwaaddoener is uiterst zwak. Dergelijk bewijsmateriaal zit vol valse positieven en valse negatieven. Er zijn valse positieven omdat schuldafllossingspraktijken vaak ideologisch gemotiveerd zijn. Jezus zegt dat zelfs als je broeder “je zeven maal per dag kwaad doet en zeven maal ‘het spijt me’ zegt, dan moet je hem vergeven” (Lucas 17: 3-5). Als ik me vragen stel over mijn moreel karakter, dan heeft de vergeving van iemand die door deze passage geïnspireerd is geringe bewijskracht. Er zijn ook vaak valse negatieven in gevallen van moreel ongeluk (cf. van Aquino 2008: II-II, Q64: 8).

Dit zijn gevallen waarin de kwaaddoenerij weinig boosheid inhoudt en soms ook niet typerend voor de kwaaddoener is, maar toch berokkent ze ernstige schade aan het slachtoffer. Het slachtoffer kan het dan soms niet in haar hart vinden te vergeven.

Kwaaddoeneronrust is niet de onrust van een mens die het bewijsmateriaal niet kan vergaren ter ondersteuning van een geloof waar hij belang aan hecht. Als het de kwaaddoener daarom te doen was, dan ging hij beter naar de dorpswijze. Een dorpswijze die zijn positie eer aan doet is een meer betrouwbare bron van bewijsmateriaal over het morele karakter van de kwaaddoener dan het slachtoffer.

6. Het herstel van morele status

Maar waarom geven we er dan om dat het slachtoffer verontschuldigen aanneemt of vergiffenis schenkt, indien niet om wraak te onvluchten, een sociale relatie weer op het juiste spoor te krijgen of bewijsmateriaal voor ons moreel karakter te verwerven? Laat me zelf een verklaring uitproberen.

We beginnen met de vertrouwde stelling dat een mens bedeed is met praktische rede—hij vormt zich een beeld van een goed leven, maakt plannen om dit te verwezenlijken door zich een reeks doeleinden te stellen en handelt met het oog op de verwezenlijking van deze doeleinden. Een mens met respect behandelen is hem behandelen als een subject met praktische rede. Dit is het respect dat we hem verschuldigd zijn op grond van zijn menselijkheid. Dit legt beperkingen op aan ons handelen—het verbiedt ons een mens te gebruiken voor onze eigen doeleinden zonder zijn praktische rede in rekenschap te brengen. De kwaaddoener verbreekt dit respect in zijn handelen (Murphy & Hampton 1988: 24-5). Hij behandelt het slachtoffer met minder respect dan haar verschuldigd is op grond van haar menselijkheid. Dit is wat Darwall *recognition respect* (erkenningsrespect) noemt. Zichzelf zien als een lid van een gemeenschap van *morele gelijken* is zichzelf zien als een wezen aan wie erkenningsrespect verschuldigd is en dat erkenningsrespect verschuldigd is aan anderen (Darwall 1977: 39-41).

Door het behandelen van het slachtoffer met minder respect dan haar verschuldigd is, speelt de kwaaddoener zijn statuut van moreel gelijke kwijt (cf. Taylor 1982: 93-7). Daarbij verliest hij tenminste deels zijn aanspraak op erkenningsrespect. Mevrouw Lauwereyssen, zegt Boorman, is “[v]ies van mij en van alles dat door mij werd aangeraakt. Zij vindt mij niet koosjer” (Elsschot 2004: 182). Boorman herkent dit verlies van respect in de ogen van Mevrouw Lauwereyssen en dit stoort hem. Een stap verder—een stap die Boorman niet maakt—is zichzelf te zien als vies en niet koosjer, als iemand die niet ten volle aanspraak maakt op erkenningsrespect.

Wat gebeurt er nu wanneer de kwaaddoener een schuldaflossingspraktijk inzet? Hij keert zich naar het slachtoffer en vraagt haar zijn moreel statuut te herstellen, hem weer te aanvaarden in de gemeenschap van morele gelijken (cf. Murphy & Hampton 1988: 22; Griswold 2007: 52). Hij maakt zich hierdoor kwetsbaar—hij geeft aan het slachtoffer de macht om zijn moreel statuut te bepalen. Zo beklagt Boorman zich dat Mevrouw Lauwereyssen “jurisdictie” uitoefent over zijn “rust”, hem “naar willekeur [doet] juichen of jammeren op de maat van haar pikkel” (Elsschot 2004: 182-3). Dit verklaart dan kwaaddoeneronrust—zijn moreel statuut is bedreigd zolang het slachtoffer hem niet tegemoet komt.

In deze machtsovername behandelt de kwaaddoener het slachtoffer met een bijzonder respect. Dit herstelt tegelijk het evenwicht van respect dat hij verstoort door zijn kwaaddoenerij. Dit verklaart waarom het slachtoffer en niet de dorpswijze de kwaaddoener dient tegemoet te komen.

Wat kunnen we zeggen ter ondersteuning van deze analyse? Laat ons aandachtig elk element onder de loupe nemen.

Beschouwen we eerst het herstel van het evenwicht van respect in een schuldaflossingspraktijk. In de *Metaphysik der Sitten* bespreekt Kant een gelijkaardig thema in de context van bestraffing. Als een straf voor een verbale belediging kan een rijke in zijn trots getroffen worden “wanneer deze door het vonnis en het recht gedwongen zou worden niet alleen om zich publiek te verontschuldigen, maar ook om de hand te kussen van [de beledigde persoon], hoewel deze zijn mindere is” (Kant 1793: Deel 1, AK 6:332). De kwaaddoener behandelt het slachtoffer met een bijzonder respect gegeven de sociale positie van de partijen. Het verlies van trots dat de kwaaddoener daarbij oploopt is voor Kant een passende straf op grond van de *Lex Talionis*—behandel gelijk met gelijk—gezien het slachtoffer in haar trots gekrenkt was door het gebrek van erkenningrespect in de kwaaddoenerij.

Let ook op het gebruik van woorden zoals het “aanbieden” en “aanvaarden” van verontschuldigen, het “smeken” en “verlenen” van vergiffenis—alle woorden die hun thuis hebben in contexten van dienstbaarheid. We *eisen* niet of *dringen* niet *aan* dat het slachtoffer vergeeft of verontschuldigen aanneemt. Dit is interessant omdat het een morele plicht kan zijn vergiffenis te schenken of verontschuldigen te aanvaarden tenminste voor kleine vergrijpen en in de aanwezigheid van wroeging (Allais 2008: 38 met verwijzing naar Schimmel 2002). Maar dit betekent niet dat de kwaaddoener aanspraak kan maken op vergiffenis of de aanvaarding van zijn verontschuldigen (Griswold 2007: 67-9). Dit zou niet verenigbaar zijn met het herstel van het evenwicht van respect.

Wat betekent het te zeggen dat de kwaaddoener een verlies van moreel statuut toekomt op grond van zijn kwaaddoenerij? Als men getroffen is door schuldgevoelens ervaart men zijn kwaaddoenerij als een bedreiging van een gevoel van zelfwaarde. Als men getroffen is door schaamtegevoelens ervaart men een verlies van zelfwaarde op grond van zijn kwaaddoenerij. (Taylor 1985: 89-92). Maar betekent dit dat we onze aanspraak op erkenningsrespect—respect op grond van onze menselijkheid—in sommige opzichten zouden verliezen?

Enerzijds zijn mensenrechten onvervreemdbaar en berusten ze op de waardigheid van de mens. De grootste booswicht verliest niet het recht om niet gemarteld te worden—zelfs de meest meedogenloze beul. De onvervreemdbaarheid van het recht op leven wordt evenzo ingebracht tegen de doodstraf.

Anderzijds, beschouw de volgende twee gevallen. De bisschop van Salisbury eiste dat Prins Charles zich verontschuldigen zou bij Andrew Parker Bowles omdat hij met Camilla een affaire had terwijl ze nog met Bowles gehuwd was. Het werd gezegd dat dit ronduit belachelijk is, gezien Bowles zelf een reputatie van rokkenjager had. Zidane verontschuldigde zich bij zijn fans voor de kopstoot tegen Materazzi, maar maakte het overduidelijk dat hij zich niet bij Materazzi verontschuldigde. Bowles en Materazzi hebben hun aanspraak op respect in bepaalde opzichten door hun eigen gedrag verbeuzeld. Als zij zelf schade berokkend worden, dan is er geen breuk van een aanspraak op respect, want er was hun geen respect verschuldigd in deze opzichten. Er zijn misschien bindende morele redenen om geen affaire te hebben met een gehuwde Camilla of om Materazzis beledigingen niet te beantwoorden met een kopstoot. Maar deze morele redenen zijn niet gegrond in een aanspraak op respect dat Bowles en Materazzi zou toekomen.

Hoe kunnen we dit verenigbaar maken? Dit is een moeilijke vraag, maar ik beperk me hier tot het volgende. Er is een kern van aanspraken op respect op grond van onze menselijkheid die onvervreemdbaar is of die men toch extreem moeilijk kan kwijtraken. Maar er is een brede klasse van aanspraken op respect die makkelijker verbeuzeld worden en afhankelijk zijn van ons handelen. Het is met betrekking tot deze aanspraken op respect dat we ons moreel statuut kunnen verliezen, ons lidmaatschap in de gemeenschap van morele gelijken.

Hoe kan het slachtoffer het moreel statuut van de kwaaddoener weer overeind krijgen door verontschuldigen te aanvaarden of door vergiffenis te schenken? Waartoe verbindt het slachtoffer zich in het deelnemen aan een schuldaflossingspraktijk? Duidelijk niet het voornemen om de relatie weer op te nemen zoals ze was voor het kwaaddoen—dit werd duidelijk in het geval

van de *date rape*. Maar wat zij niet meer kan doen is tegen iedereen vertellen dat hij een schoft is of hem behandelen als een schoft (cf. Murphy & Hampton 1988: 36-7). Als het slachtoffer zich daar niet toe kan brengen, dan had zij simpelweg zijn veronschuldigen niet mogen aannemen of geen vergiffenis mogen schenken. Gezien het gewicht van het kwaaddoen is daar misschien niets tegen in te brengen. Iemand niet langer voor een schoft houden is zijn moreel statuut weer rechttop trekken, is er zich toe verbinden hem weerom als een morele gelijke te behandelen, dat is, als iemand aan wie volkomen respect op grond van zijn menselijkheid toekomt. Dit vereist niet dat het slachtoffer zich dient te engageren een sociale relatie met de kwaaddoener in welke vorm dan ook weer op te nemen. Maar hem beledigen is niet langer geoorloofd. Eens zij zijn veronschuldigen heeft aangenomen of vergiffenis heeft geschonken, verbindt zij zich ertoe zijn aanspraak op respect op grond van zijn menselijkheid te respecteren.

7. Een voorwaardelijke stelling en Laarmans en Boorman ter afscheid

Sommigen zullen mijn verhaal ongetwijfeld nonsens vinden. Een transfer van macht waarbij het slachtoffer het moreel statuut van de kwaaddoener tot statuut van moreel gelijke herstelt? Het lijkt hun een onheilge combinatie van bezweringen en Gods genade. Maar mijn stelling is een voorwaardelijke stelling: indien verschillende gevoelens aangewezen zijn voor twee wroegingsvolle kwaaddoeners die volkomen identiek zijn, behalve dat de ene vergiffenis kreeg van het slachtoffer en de andere niet, dan is een dergelijk verhaal vereist. Echter, diegenen die dit verhaal nonsens vinden, zullen misschien hun schouders optrekken en zeggen dat precies dezelfde gevoelens aangewezen zijn voor deze wroegingsvolle kwaaddoeners—of het slachtoffer hen vergeeft of niet is van geen enkel belang. Tegen hen heb ik geen argument. Zoals het met voorwaardelijke stellingen gaat, de ene zijn *modus ponens* is de andere zijn *modus tollens*.

En wat met Boorman en Laarmans? Laarmans zegt duidelijk dat de zaak afgehandeld was voor Boorman eens hij het geld had aangeboden—*modus tollens* dus. Boorman is complexer—hij ligt bedolven onder twee lagen zelfbedrog. Hij verklaart zich opstandig tegen een schuldaflossingspraktijk zoals ik die hier beschreven heb. Het tonen van een bijzonder respect die met het aanbieden van veronschuldigen en met vergiffenis vragen verbonden zijn, ligt hem niet—hij wil dat Mevrouw Lauwereyssen het geld aanneemt zonder meer. Hij spreekt over “malligheid” (Elsschot 2004: 191) verwijzend naar schuldaflossingspraktijken waar al te veel deemoed bij te pas komt en dringt aan op “redelijkheid” (191). Voor een “beschaafd” (172) slachtoffer is restitutie aanvaardbaar, volgens Boorman, zolang de aangeboden som voldoende hoog ligt. Boorman lijkt zich aan de zijde te scharen van moralisten die mijn verhaal van een schuldaflossingspraktijk een curiositeit uit de oude doos vinden. Maar dit is een eerste laag van zelfbedrog. Als het alleen op restitutie aankomt in schuldaflossing, waarom stoort het hem dan dat Mevrouw Lauwereyssen zijn geld niet aanvaardt? Het lijkt me eerder dat hij mijn verhaal van een schuldaflossingspraktijk onderschrijft. Hij wenst dit echter niet te erkennen omdat het gevoel Mevrouw Lauwereyssens meerdere te zijn hem ervan weerhoudt zich deemoedig tegenover haar op te stellen. En nu komt een tweede laag zelfbedrog. Stoort het Boorman oprecht dat Mevrouw Lauwereyssen zijn geld niet aanneemt? Boorman is obsessief bezig met de dood van zijn vrouw—ook misschien ietwat ingegeven door een schuldgevoelen dat hij zich te weinig om haar gekommerd heeft. Wat hij nodig heeft, is een zekere mate van verlossing van die ene obsessie en er is geen beter tegengif tegen een obsessie dan andere obsessies. Hiertoe is Mevrouw Lauwereyssens weigering een vruchtbare bodem.

Dit is een prachtstaaltje van mentale economie met drie Boormannen als spelers. Boorman I doet Boorman II geloven dat hij aan een ideaal van schuldaflossingspraktijk gelooft—een ideaal dat bij falen tot een obsessie van kwaaddoeneronrust kan leiden. Een dergelijk obsessie is Boorman I welkom want het laat hem toe de obsessie om het verlies van zijn vrouw te verdringen. Boorman II huivert er echter van om dit ideaal volledig te beleven want het stoot

tegen zijn trots. Hij doet Boorman III dan geloven dat voor beschaafde mensen schuldaflossingspraktijken alleen om restitutie draaien. Als Boorman III dan een louter restitutieverse van schuldaflossingpraktijk aanbiedt, is de kans op falen inderdaad hoog. Maar dit falen is precies what Boorman I nodig heeft om zijn nieuwe obsessie te koesteren.

Is Boorman gek? Wellicht—gekker, meent hij zelf, dan zijn lotgenoten in het krankzinnigengesticht. Maar heb meelij, Boorman is mijn vriend, ik pleit voor hem. Zijn we niet allen een beetje Boormans lotgenoten?

Bibliografie

- Allais, L. (2008) Wiping the slate clean: the heart of forgiveness, *Philosophy and Public Affairs* 36 (1), pp. 33-68.
- Aquino, Th. van (2008) *Summa Theologica*, <http://www.newadvant.org/summa>.
- Butler, J. (2005) *Fifteen Sermons Preached at the Rolls Chapel*, <http://anglicanhistory.org/butler/rolls>.
- Darwall, S. L. (1977) Two kinds of respect, *Ethics* 88 (1), pp. 36-49.
- Elsschot, W. (2004 [1924, 1938]) *Lijmen – Het Been*. Amsterdam: Athenaeum
- Elsschot, W. (1957) *Verzameld Werk*. Amsterdam: P.N. Van Kampen.
- Griswold, C.L. (2007) *Forgiveness—a Philosophical Exploration*. Cambridge: Cambridge UP.
- Hume, D. (1978) *A Treatise of Human Nature- 2nd ed.* Oxford: Clarendon Press.
- Kant, I. (1793) *Metaphysik der Sitten*, <http://www.ikp.uni-bonn.de/kant/aa06>.
- Murphy, J.G. & J. Hampton (1988) *Forgiveness and Mercy*. Cambridge: Cambridge UP.
- Schimmel, S. (2002) *Wounds not Healed by Time*. Oxford: Oxford UP.
- Swinburne, R. (1989) *Responsibility and Atonement*. Oxford: Oxford UP.
- Taylor, G. (1985) *Pride, Shame and Guilt—Emotions of Self-Assessment*. Oxford: Clarendon Press.